

L. PALMAITIS

VEIKSMAŽODŽIO GRAMATINĖS KATEGORIJOS IR BALŲ KALBOS

Nevienodas tų pačių sąvokų traktavimas ne kartą yra buvęs nereikalingų ginčų priežastimi. Pasirinkdamas poziciją, pirmiausia pritariu A. Paulauskienei (1979) dėl platesnio gramatinės kategorijos supratimo, kaip klasifikacinės (pačių žodžių klasės sudarytos) ir kaitybinės (žodžio formų klasės sudarytos). Ekonomiškumo dėlei veiksmažodžio turinį (veiksma, vyksma, būseną) vadinu sintaksėje vartojamu situacijos terminu.

Veiksmažodžio kategorijos baltų kalbose yra valentingumas, versija, veikslas, asmuo, skaičius, skryva, dinamika-statika.

1. Valentingumas

Veiksmažodžio valentingumas yra klasifikacinė (leksinė-sintaksinė) gramatinė kategorija, rodanti, kiek aktantų gali betarpiškai prisijungti veiksmažodinis darinys. Betarpiškumas reiškia, kad aktantas nesusijęs su aplinkybe, t. y. jis arba veiksnys, arba papildinys, ir (išskyrus sudėtinės formos, plg., pvz., la. *ilgoties pėc* — žr. toliau) negali būti jungiamas tarnybiniu žodžiu. Šioks aktantų ir cirkumstantų diferencijavimas padeda išvengti voliuntarizmo, nustatant valentingumą. Taip, sakiniuose *lyja, siaučia audros veiksmažodžių lyja* nulinis valentingumas ir *siaučia* vienvaldiškumas neabejotini, o *Jonas piešia* arba *Jānis zīmē* verčia pamąstyti. Juk išplėstinis sakiny *Jonas piešia namą rašalu, Jānis zīmē māju ar tinti* lyg ir pakankamas veiksmažodžio trivalentiškumui įrodyti. Deja, sakinį galima ir toliau plėsti: *Jonas rašalu piešia namą sesutei, Jānis ar tinti zīmē māsiņai māju* arba *Jonas rašalu piešia ant stiklo namą sesutei, Jānis ar tinti zīmē uz stikla māju māsiņai* arba net *Jonas visu džiaugsmui rašalu piešia ant stiklo namą sesutei, Visiem par prieku Jānis ar tinti zīmē uz stikla māju māsiņai*. Matyt, *rašalu, ar tinti, ant stiklo, uz stikla, visu džiaugsmui, visiem par prieku*, lygiai kaip ir *pas tēveli, pie tētina, už broliuku, par brālīti* tt. laikytina cirkumstantomis. Vadinas, veiksmažodis *piešia* tikrai trivalentis, tačiau todėl, kad jungiasi tris aktantus: veiksnį, tiesioginį ir netiesioginį papildinį: *Jonas piešia namą sesutei, Jānis zīmē māju māsiņai*. Sintaksiškai

veiksmožodžio valentingumas realizuojamas tik veiksnio, tiesioginio ir netiesioginio (datyvinio!) papildinio atžvilgiu¹.

Toks supratimas yra racionaliausias, nes gali būti ir tipologiškai pagrįstas. Daugelyje kalbų [baskų, abchazų, abazų, adigų, kartų (gruzinų) tt.] valentingumas turi formalią reprezentaciją morfologijos lygyje. Pavyzdžiui, kartų kalboje trivalentiniai ir divalentiniai veiksmožodžiai turi netiesioginio papildinio eksponentą pačioje formoje (divalentiniai – būdami intranzityviniai). Labai ryškiai skiriasi divalentės (t. y. su dviem realizuotais valentingumo laipsniais) ir trivalentės tranzityvinio veiksmožodžio formos: *ivane xaṭav-s saxl-s* „Ivanė pieš-ia nam-ą“, *xaṭavs* – divalentė forma; *ivane u-xaṭav-s saxl-s marine-s* „Ivanė jai-pieš-ia nam-ą Marin-ei“, *uxaṭav-s* – trivalentė forma.

Galima teigti, kad verba habendi et sentiendi visuomet divalentiniai (tai formaliai išreikšta ir minėtose kalbose): *Jonas turi brolių* (latviai vartoja adesyvinę konstrukciją), *Jonas myli brolių*, *Jānis mīl brāli*, *Jonas ilgisi tėvo*, *Jānis ilgojas pēc tēva* (betarpiškumo principas nėra pažeistas, nes veiksmožodis *ilgoties* vartojamas tik su prielinksniu *pēc*, sudarydamas su juo vieną sudėtinę formą²), *Jonas gaili draugo*, *Jānis žēlo draugu*. Tas pats: *Jonas jaučia gailestį draugui*, *Jānis jūt draugam žēlumu*, kur žodis *draugui*, *draugam* (cirkumstanta) yra žodžio *gailestį*, *žēlumu* valdomas ir nerodo trečio valentingumo laipsnio.

Trivalentiniai veiksmožodžiai visad tranzityviniai, t. y. vienas jų (potencialių) aktantų būtinai tiesioginis papildinys (*Jonas piešia sesutei namą*). Divalentiniai veiksmožodžiai yra tranzityviniai tik tais atvejais, kai jų reiškiamą situaciją neatgręžiamą į I aktantą-veiksnį (*Jonas turi brolių*, bet *ilgisi tėvo*). Pastaruoju atveju jie intranzityviniai, negali turėti tiesioginio papildinio, bet turi netiesioginį (benefaktyvinį ar nebenefaktyvinį). Ne kiekvienas intranzityvinis veiksmožodis gali būti divalentis (pvz., *audros siaučia*, *vėtras trako*, bet plg. *vaikas sėdo jai ant kelių*, *bērns sēdās viņai klēpī*). Benefaktyvinį netiesioginį papildinį gali turėti tik tie intranzityviniai veiksmožodžiai, kurie gali būti pavartoti su etinio datyvo sangraža (*atsisėdo* = *sėdo sau*) arba yra reflexiva tantum (*sēsties*) – plg. vienvalentį *atsisėdo* ir divalentį *sėdo jam (ant kelių)*. Taigi, tarkim, *išnaudotojams* sakinyje *audros siaučia išnaudotojams* – cirkumstanta, nes pasakymas *audros siaučiasi* neįmanomas. Vadinasi, valentingumas yra objektyvus dalykas, ir niekas negali paprieštarauti, neva voliuntarizmo vis tiek neišvengta, jei netiesioginiai papildiniai dirbtinai sugalvojami. Vienvalenčių veiksmožodžių klasė (*siaučia*, *miršta*, *gimsta*, *trako*, *miršt*, *dzimst* tt.) yra realybė.

¹ Diametraliai priešingas yra N. Sližienės (1980) požiūris, pagal kurį veiksmožodis (*vaikas*) *sudaužė (akmeniū stiklą)* trivalentis dėl instrumento, o ne dėl potencialaus recipiento (*kaimynui!*).

² Vadinasi, prielinksninės konstrukcijos nevaldo, o prielinksnis *pēc* su žodžiu *tēva* nereiškia jokios aplinkybės, plg. *eiti: į..., iš..., nuo..., po..., už...* tt., bet negalima *ilgoties no, aiz* tt.).

Ši išvada gal ir universali, tačiau kurie būtent veiksmažodžiai tik vienvalenčiai, priklauso nuo konkrečių kalbų istorinės specifikos. Kartvelų kalbose benefaktyvinis netiesioginis papildinys ir vietos aplinkybė dažnai reiškiami ta pačia sigmatine datyvo forma. Dėl to įvyksta buvusių cirkumstantų įtraukimas į veiksmažodžio valentingumo sistemą – iš daugumos neabejotinai vienvalenčių lietuvių kalbos veiksmažodžių kartų kalboje galima padaryti divalenčius: *mirė – mokėda*, bet *jam brolis mirė – ma-s žma mo-u-ķvda*. Lietuvių *jam* šiuo atveju ne datyvas, bet adesyvas, tačiau kartų *mas* būtent datyvas.

Vienvalenčiai veiksmažodžiai bei veiksmažodžiai su nuliniu valentingumu (*lyja, list*) visad intranzityviniai, neturi jokio papildinio.

Visa tai dar akivaizdžiau rodo, kad tranzityvumas-intranzityvumas yra subkategorija, įeinanti į platesnę valentingumo kategoriją (Paulauskienė 1979).

2. Versija

Kaip matyti iš paties termino (lo. *verto*), versija susijusi su situacijos atgręžtumu. Keista, kad ši universali gramatinė kategorija pastebėta palyginti neseniai, bet visai suprantama, kad ji pastebėta tose kalbose, kuriose turi aiškia formalią reprezentaciją, būtent Kaukazo, o iš pradžių – tik kartvelų³ kalbose⁴. Į bendrosios kalbotyros plotmę šią kategoriją iškėlė Maja Mačavariani 1975 metais⁵. Atsižvelgiant į jos koncepciją, versijos kategoriją reikia apibrėžti kaip kaitybinę morfosintaksinę. Versijos funkcija – keisti veiksmažodžio valentingumą, atgręžiant situaciją į komunikantą⁶ arba nugręžiant nuo jo.

Versijos universalumui parodyti imkime pavyzdžius iš lietuvių, graikų, kartų, latvių ir vokiečių kalbų (tokia tvarka paryškina pirmiausia versijos sintetinę reprezentaciją lietuvių, graikų ir kartų kalbose bei analogijas tarp dviejų pastarųjų, o antra, jos analitinę reprezentaciją latvių ir vokiečių kalbose).

Pagal santykį su aktantais situacija gali būti neutrali, ekstraversinė ir introversinė.

---

³ Kartvelų (kartų, megrelų-čanų, svanų) kalbas galima skirti prie Kaukazo kalbų tik geografiškai. Gausėjanti faktų visuma paneigia tradicinę iberų-kaukaziečių hipotezę – tikromis Kaukazo kalbomis vadintinos tik Šiaurės Kaukazo abchazų-adigų bei nachų-dagestaniečių kalbos, tuo tarpu kartvelų kalbos nėra joms giminiškos ir net rodo nepaprastą izomorfizmą su indoeuropiečių kalbomis.

⁴ Šanize 1926

⁵ Plg. Mačavariani 1980. Pirmą kartą ši teorija autorės paskelbta Leningrado konferencijoje „Diatezės ir rūšis“, 1975 m. spalio 21–23 d.

⁶ Būtina skirti komunikantus (1 ir 2 asmenis) nuo 3 asmens, kuris pakartoja 1 ir 2 asmenų santykius.

Ekstraversinē yra situacija, nukreipta nuo I aktanto veiksnio:
darbininkas stato namą
ὁ ἐργάτης οἰκοδομεῖ τὸν οἶκον
muša ašenebs saxls
strādnieks ceļ māju
der Arbeiter baut das Haus

Situacija, atkreipta į I aktantą, yra introversinē:
namas statomas, esu prausiamas
prausiuosi
prausiuosi veidą, kaimynas statosi namą
ὁ οἶκος οἰκοδομεῖται, νίζομαι
νίζομαι
νίζομαι τὸ πρόσωπον, ὁ γείτων οἰκοδομεῖται τὸν οἶκον
saxli šendebe, vibanebi
vibanebi
vibaneb saxes, mezobeli išenebs saxls
māja tiek celta, tieku mazgāts
mazgājos
mazgāju (sev) seju, kaimiņš ceļ sev māju
das Haus wird gebaut, ich werde gewaschen
ich wäsche mich
ich wäsche (mir) das Gesicht, der Nachbar baut das Haus für sich

Introversinē situacija yra refleksyvinē, kai I aktantas sutampa arba su II aktantu (tiesioginiu papildiniu), arba su III aktantu (netiesioginiu papildiniu).

I aktantas sutampa su II aktantu (pvz., *aš ↔ save*):

prausiuosi νίζομαι
vibanebi
mazgājos
ich wäsche mich

I aktantas sutampa su III aktantu (pvz., *aš ↔ sau*):

prausiuosi veidą, kaimynas statosi namą
νίζομαι τὸ πρόσωπον, ὁ γείτων οἰκοδομεῖται τὸν οἶκον
vibaneb saxes, mezobeli išenebs saxls

Nėra refleksyvinē, pvz., pasyvinē introversinē situacija:

namas statomas, esu prausiamas
ὁ οἶκος οἰκοδομεῖται, νίζομαι (ἀπὸ...)
saxli šendebe, vibanebi (...-is mier)
māja tiek celta, tieku mazgāts
das Haus wird gebaut, ich werde gewaschen

Kaip matyti iš pateiktų formų, graikų medijus reprezentuoja visas introversines situacijas, o lietuvių kalbos sangraža – tik refleksyvinę (datyvinę ir nedatyvinę) introversiją. Kartų formos įkūnija „kompromisinį“ variantą⁷.

Pavyzdžiai akivaizdžiai rodo, kad versiniai pakitimai implikuoja objektų skaičių, t. y. valentingumo pakitimą.

Veiksmožodžio asmenys savo ruožtu išreiškia situacijos nukreiptumą, kuris indoeuropiečių kalbose (monopersoninių veiksmožodžių atveju – žr. toliau) būna tik ekstraversinis (tik viena asmens formantų eilė).

Versinės orientacijos (ekstraversinės) sutapimas su asmens orientacija (ide. ekstraversinė) laiduoja mažiausiai du realizuojamus valentingumo laipsnius arba padidina realizuojamąjį valentingumą iki trijų laipsnių. Pirmuoju atveju versija sukuria tiesioginį papildinį, o antruoju – netiesioginį:

namas statomas (1 laipsnis) → darbininkas stato namą (2 laipsniai)

→ darbininkas stato namą žmonėms (3 laipsniai)

ὁ οἶκος οἰκοδομεῖται (1) → ὁ ἐργάτης οἰκοδομεῖ τὸν οἶκον (2)

→ ὁ ἐργάτης οἰκοδομεῖ τὸν οἶκον τοῖς ἀνθρώποις (3)

saxli šendeba (1) → muša ašenebs saxls (2)

→ muša ušenebs saxls xalxs (3)

māja tiek celta (1) → strādnieks ceļ māju (2)

→ strādnieks ceļ māju ļaudīm (3)

das Haus wird gebaut (1) → der Arbeiter baut das Haus (2)

→ der Arbeiter baut das Haus dem Volk (3)

Jeigu versinė orientacija (introversinė) priešinga asmens orientacijai (ide. ekstraversinei), valentingumas sumažėja vienu realizuojamu laipsniu ir atitinkamai eliminuojamas arba papildinys (vietoj trijų palieka vienas arba du realizuoti laipsniai, t. y. 3→1, 3→2), arba veiksnys (2→1).

Eliminuojamas tiesioginis papildinys (3→1):

prausiu vaikui veidą → prausiuosi

νίζω τὸ πρόσωπον τοῦ παιδίου → νίζομαι

vubaneb saxes bavšvs → vibanebi

mazgāju bērnam seju → mazgājos

ich wäsche dem Kind das Gesicht → ich wäsche mich

⁷ Graikų refleksyvas sutampa ir su pasyvu. Tas pats svanų kalboje: *eža i-qn-i mindwer-s* „jis aria-si (= *i-*) lauk-ą (= *-s*)“, bet *mindwer i-qn-i* „laukas aria-mas (= *i-* + tematinis *-i*)“. Įdomu, kad slavų refleksyvas, kuris reiškia ir pasyvą, bet daugumoje kalbų nedatyvinis, čekų kalboje išlaiko ir datyvines funkcijas, dėl to *koupim si knihu* „perkuosi knygą“ (dat.!) atitinka *kniha koupí se* „knyga perkama“. Plg. dėl rusų kalbos įtakos vartojamas konstrukcijas, pvz., *parduotuvė užsidarė greta durys užsidarė* ir *Morta užsidarė duris*.

Eliminuojamas netiesioginis papildinys (3→2):

prašiu vaikui veidą → prašiuosi veidą

νίζω τὸ πρόσωπον τοῦ παιδίου → νίζομαι τὸ πρόσωπον

vubaneb saxes bavšvs → vibaneb saxes

mazgāju bērnam seju → mazgāju sev seju

ich wäsche dem Kind das Gesicht → ich wäsche mir das Gesicht

Eliminuojamas veiksnys (2→1):

prašiu vaiką, } → vaikas prašiamas,
darbininkas stato namą } → namas statomas

νίζω τὸ παιδίον, } → τὸ παιδίον νίζεται (ἀπ' ἐμοῦ),
ὁ ἐργάτης οἰκοδομεῖ τὸν οἶκον } → ὁ οἶκος οἰκοδομεῖται

vabaneb bavšvs, } → bavšvi ibaneba (čems mier)
muša ašenebs saxls } → saxli šendeba

mazgāju bērnu, } → bērns tiek mazgāts,
strādnieks ceļ māju } → māja tiek celta

ich wäsche das Kind, } → das Kind wird gewaschen,
der Arbeiter baut das Haus } → das Haus wird gebaut

Versijai eliminuojant papildinį, turime refleksyvizaciją, o versijai eliminuojant subjektą – konversiją, t. y. rūšies, kaip tranzityvinės situacijos transformacijos diferencinį požymį (Geniušienė 1972). Vadinasi, refleksyvas ir rūšis tėra tik subkategorijos versijos kategorijos ribose (Mačavariani 1980).

Nesunku parodyti, kad kauzacija ir dekauzacija irgi priklauso nuo versijos keičiamo valentingumo.

Dabar aiškiai matome priežastį, kodėl refleksyvas kai kur naudojamas pasyvui reikšti: abiem atvejais introversionizacija sumažina valentingumą iki I laipsnio! Šitoks „pasyvinis“ refleksyvas yra ir graikų bei arijų medijus, slavų sangražas. Refleksyvas įsitraukia į diatezę tik išsivystydamas konversyvinę reikšmę, plg. *le. gospodarz myje auto → gospodarz myje się : auto myje się przez gospodarza* (slaviškasis atmanepadam!)⁸.

Kadangi baltiškasis refleksyvas neišsivystęs pasyvinės reikšmės (atmetant „parduotuvė užsidaro“ tipo naujoviškas kalkes), tradicinis medijaus terminas jam netinka. Šia prasme (bet plg. toliau § 7) reikia pritarti A. Paulauskienei (1979, p. 84), kad lietuvių kalboje nesama medijaus.

Pereinant prie diachronijos, teiginį, kad medijus senesnis už pasyvą, reikia reformuluoti: versijos istorijoje refleksyvas senesnis už rūšį⁹.

⁸ Tą patį teigia ir I. Perelmutteris (1984), kuris, nepažino versijos mechanizmo ir per gausius faktus negalėjo įžiūrėti refleksyvizacijos ir konversijos esmės.

⁹ Pirmasis graikų medijų su kartu introversija (tradiciskai – „subjektinė“ versija) sulygino Akakis Šanidzė (Šanizė 1926).

3. Veikslas

A. Girdenis ir V. Žulys (1973) yra pabrėžę, kad lietuvių kalbos veikslas neturįs morfologinės raiškos. Vadinas, tai klasifikacinė nekaitybė kategorija. Nepanašu, kad ir latvių veikslas būtų kitoks. Laikantis platesnio gramatinės kategorijos supratimo, veikslą reikėtų laikyti leksine-gramatine (t. y. nemorfologine gramatine) kategorija. Didesnis prūsų kalbos izomorfizmas slavų kalboms leidžia spėti, kad prūsų veikslas galėjo būti slaviško tipo (plg. toliau 14 išn.).

4. Asmuo

Anot V. Ambrazo, asmens kategoriją sudaro sistema formų, supriešintų pagal situacijos santykį su komunikantais. Komunikantus žyminčios 1 ir 2 asmenų formos drauge sudaro priešpriešą jų nežyminčiai 3 asmens formai. Žemesnėje skirstymo pakopoje atsiduria 1 asmens priešprieša 2 asmeniui. (Ambrazas 1984). Panaši ir A. Paulauskienės nuomonė, tik 1 ir 2 asmenų priešprieša, manding, bus sąlyginė — juk tai vietomis besikeičiančių tų pačių (!) komunikantų raiška (tai „1 asmens nėra“, tai „2 asmens nėra“!).

Kadangi situacijos santykis su komunikantais reiškiamas juos nurodančiais formantais (arba jų nenurodančia nuline galūne), tai ši kategorija laikytina morfosintaksine (gramatine kaitybine).

Indoeuropiečių kalbose asmens reiškimas veiksmažodžio formoje paprastai nesusijęs su veiksmažodžio valentingumu, t. y. daugumoje indoeuropiečių kalbų veiksmažodis visada vienasmenis (monopersoninis), jo formos atspindi tik vieną asmenį. Kitaip esti tik keltų ir dalyje romanų kalbų, kur pasitaiko dviasmenių formų (enkliutinį įvardį laikant netiesioginio asmens formantu), pvz., ispanų *danos* (2 vns. subj. — 1 dgs. neties. obj.) „duok mums“, sen. sl. *moljō ti sę* (1 vns. subj. — 2 vns. neties. obj.) „meldžiuosi tau“. Senajai lietuvių kalbai taipogi būdingas netiesioginio arba tiesioginio objekto asmens reiškimas greta subjekto toje pačioje formoje — plg. Bretkūno „Postilėje“ 2 vns. subj. — 1 vns. neties. obj. *Dūkim ant bliudo galwa Jano krikščitioio* II 242₁₄, 2 vns. subj. — 1 vns. ties. obj. *Pone neimikorok tawa ruftibeie* II 304₈. Šitokios formos, be abejo, dviasmenės (bipersoninės). Tiksliai toks polipersonalizmo supratimas gali būti laikomas autentišku (plg. polipersonines kalbas: kartvelų, baskų, abchazų kt.).

5. Skaičius

Daiktavardį ir veiksmažodį derinantis skaičius yra morfosintaksinė kategorija, rodanti, vienas ar daugiau aktantų įtraukta į situaciją. Ir čia tenkinsiuos V. Ambrazo (1985) pastaba, kad šios kategorijos atžvilgiu 3 asmens forma yra neutrali, neturinti skaičiaus morfemos.

6. Skryva

1977 metais A. Volodinas ir V. Chrakovskis, nutylėdami A. Šanidzės darbus, vėl iškėlė mintį, kad gramatinis laikas ir nuosaka laikytini viena kategorija. Tačiau dar 1941 metais A. Šanidzė suformulavo skryvos („eilės“) sąvoką – kompleksinės kaitybinės kategorijos, jungiančios savyje tokius elementus kaip asmuo ir skaičius (Šanidze 1941). Jis pabrėžė, kad tradicinis laiko terminas (tempus, tense, время kt.) vis tiek neatribojąs laiko nuo veiklo ar nuosakos (tikrai kurioziški visi tie Present perfect continuous, būtasis dažninis ir kt. „laikai“!). Juk kalbančiojo santykinis laikas („kalbėtojo chronologija“ – L. P.) visuomet arba būtasis, arba esamasis, arba būsimasis, o visa kita – kompleksinė gramatinio „laiko“ kategorija. Laiko terminas neparankus dėl nevienareikšmės referencijos. Laikas (esamasis, būtasis, būsimasis), nuosaka ir veikslas tai skryvos kategorijos skiriamieji požymiai, kurie supriešina tarpusavyje žemesnėje hierarchijos pakopoje esančių kintamųjų elementų (asmens, skaičiaus, giminės) eiles (kartų *mękriv-i* → „skryva“ – A. Šan.). Eiles – skryvas tie požymiai supriešina nebūtinai visi drauge: vienu atveju tai laikas ir nuosaka, kitu – tik nuosaka ar tik laikas tt. Skirtingai nuo kartvelų kalbų, kur skryvos sudaro sintaksiškai supriešintas serijas, baltų skryva ne morfosintaksinė, bet morfologinė kategorija (morfosintaksiniai asmuo ir skaičius skryvų neskiria). Iškeldamas skryvos sąvoką, A. Šanidzė turėjo galvoje tokią kompleksinę įvairių požymių eilę, kuri nuo kitos analogiškos eilės skiriasi taip, kaip vardažodyje vienas linksnis nuo kito:

sukčiau, eitum, mestume	vyžai, kam, vinims	viena eilė
šokote, mačiau, buvo imamas ¹⁰	tuo, upėmis, su kamščiu ¹⁰	kita eilė

Galima net pasakyti, kad skryva tai „veiksmažodžio linksnis“ (casus verbi), tačiau daug imlesnis. Pvz., *rašau, dirbu, noriu* skiriasi galūnėmis (plg. *vyžai, vyrui*), bet kalbančiojo požiūriu tie žodžiai pasižymi tolygia chronologine situacija ir tolygiu modalumu. Pakeitimas *dirbu* į *dirbau* (plg. *vyžai* – *vyža*) suponuoja kitą chronologinę situaciją, modalumui nesikeičiant. Pakeitus *dirbu* į *dirbdavau*, situacija pakin-

¹⁰ Sudėtinė čia daryba (forma), o ne „laikas“ ir ne linksnis!

ta chronologijos ir veiksmo (Ambrazas 1984) atžvilgiu, *dirbsiu į dirbčiau* – tik modalumo atžvilgiu, *dirbu į dirbčiau* – modalumo ir chronologijos atžvilgiu (kitai vardažodyje, kur su *vyžai – vyža* analogija ir baigiasi). Segmentas *-čiau* apima pirmojo asmens, vienaskaitos, chronologinio būsimąjo laiko, tariamosios nuosakos elementus (plg. *vyžai – vyrams*), tačiau skryviškai distinktyvūs iš jų tėra tik du pastarieji, nes ne asmuo ir ne skaičius skiria eilę *girčiau, dirbčiau, eitum* tt. nuo eilės *gyrėme, dirbo* tt. Vadinas, septynios linksninės lietuvių kalbos eilės (*jūra, batų, jam, save, dantimis, mėšle, brolau*) turi būti sugretintos su veiksmažodžio tempomodali- ne aspektine (*dirbdavau, eičiau*) kaita, o ne su personine numeraline kaita (*dirbu, dirbi*), kitaip tariant, linksniavimas atitinka ne asmenavimą, bet (tradiciskai) „laidavimą“. Šitaip (ir vėl pritariant Ambrazui, 1984, dėl sudėtinių veiksmažodžio formų) lietuvių kalboje išryškėja 21 skryva:

Esamojo laiko grupė

1. Praes. *daro, darote, darai, darosi, yra daroma* kt.
2. Praes. relat. *darąs, (esąs) daromas*
3. Praes. perf. (*yra*) *daręs, (yra) darytas*
4. Praes. perf. relat. *daręs, darydavęs¹¹, (esąs) darytas*

Būsimąjo laiko grupė

5. Fut. *darys, bus daromas*
6. Fut. relat. I *darysiąs, būsiąs daromas*
7. Fut. ingress. *bus bedarąs*
8. „Praes.“¹² conj. *darytų, būtų daromas*
9. Conj.¹² ingress. *būtų bedarąs*
10. Imperat.¹² *daryk, būk daromas*
11. Opt.¹² *tedarai = tegu(l) daro, tegu bus = tebūnie daromas*

Būtojo laiko grupė

12. Praet. *darė, buvo daromas, darydavo¹¹*
13. Praet. relat. *buvo darąs, buvęs daromas*

¹¹ Aspektinio pobūdžio (Ambrazas 1984) iteratyvas nebūna supriešinamas pagal kalbėtojo chronologiją (įmanomas tik vienoje jos plotmėje – „būtojo laiko“), todėl nėra skryva. Kartvelų permansyvas supriešinamas, todėl sudaro skryvas (plg. Šanigė 1982).

¹² Konjunktyvas, imperatyvas ir optatyvas nepriklauso esamojo laiko grupei, nes jų reiškiamą situaciją niekad neegzistuoja esamajame kalbančiojo laike. Todėl daugelyje kalbų (plg. grabarą) konjunktyvas reiškia futūrą.

14. Praet. ingress. *buvo bedarq̄s*
15. Fut. relat. II *bus daręs, bus darytas*
16. Praet. conj. *būtų daręs, būtų darytas*
17. Praet. perf. *buvo (būdavo) daręs, buvo (būdavo) darytas*
18. Praet. perf. relat. #, *buvęs darytas*
19. Praet. perf. conj. # (neutralizuota su 16), *būtų buvęs darytas*
20. Imperat. perf. *būk daręs, būk darytas*
21. Opt. perf. *tebūnie daręs, tebūnie darytas.*

Latvių kalboje skryvų 17:

1. *dara*, 2. *darot*, 3. *ir darījis*, 4. *esot darījis*, 5. *jādara*, 6. *darīs*, 7. *darīšot*, 8. *darītu*, 9. *dari*, 10. *lai darot*, 11. *būs jādara*, 12. *darīja*, 13. *būs darījis*, 14. *būšot darījis*, 15. *būtu darījis*, 16. *bija darījis*, 17. *bija jādara* su atitinkamomis sangražinėmis bei pasyvo formomis.

Prūsų kalboje būta bent penkių skryvų (pateikiamos užfiksuotos formos bei pagal XVI a. fonetiką atstatytos, tačiau tais laikais galbūt jau išnykusios formos):

Esamojo laiko grupė

1. Praes. *tur*
- *2. Praes. relat. (?) **turans, *turēms*¹³
3. Praes. perf. *ast turēwuns, ast turēts*

Būsimojo laiko grupė

4. Opt. I *turei* (→imperat.)
5. Fut. *wīrst turēwuns, *patur*¹⁴
6. Fut. relat. ?
7. Opt. II *turēsei*¹⁵
8. Praes. conj. *turēlai, būlai turēms*

Būtojo laiko grupė

9. Praet. *turē(j), *bē*¹⁶ *turēms*¹³
- *10. Praet. relat. (?) **turēwuns*

¹³ Dėl darybos plg. Mažiulis 1981, p. 297¹⁶⁵. *ē* kokybė paliekama.

¹⁴ Atsižvelgiant į nepaprastą prūsų ir slavų kalbų izomorfizmą.

¹⁵ Iš baltų proto-futūro (sigmatinis futūras neišsivystęs nei prūsų, nei slavų kalbose, plg. Palmaitis 1985).

¹⁶ III katekizmo *bēi* < **bē* dėl vėlyvo išlyginimo pagal analogiją (Palmaitis 1985).

*11. Praet. conj. *būlai turėwuns, *būlai turėts

*12. Praet. perf. *bē turėwuns, *bē turėts.

Be neabejotinų skryvų 1, 3, 5, 8, 9, užfiksuotos dar formos 4 (plg. *engaunei* III 119₅ = *engaunai* III 133₉ = (*aupall*)*ai* III 69₁₉) ir 7 (gana gausiai), tačiau jų skryvinė reikšmė tekstuose neaiški dėl formų 1 ir 4 neutralizacijos bei dėl migloto santykio tarp 7 ir 8 (Palnaitis 1985).

7. Dinamika-statika

Tai, be abejo, leksiška-gramatinė kategorija, baltų kalbose neturinti specifinės morfologinės raiškos. Tranzityviniai veiksmažodžiai būna tik dinaminiai (*darō*; *dara*, *slėdz*), intransityviniai būna dinaminiai (*yra uždaromas*; *slėdzams*; (*pats*) *užsidaro*; *slėdzas*¹⁷) ir statiniai (*būna*, *auga*, *juokiasi*, *vyksta*, *darosi* = *tampa*; *ir*, *aug*, *smejas*). Reikia pabrėžti, kad terminas statika reiškia ne vien statinę būseną, bet ir procesą, plg. *bėga*; *bėg* = *stovi*; *stāv* (bet ≠ *sustoja*; *apstājas* – dinaminis!). Taigi dinaminiai yra veiksmą reiškiantieji veiksmažodžiai, o statiniai – būseną ir vyksmą reiškiantieji. Statiniai veiksmažodžiai pasižymi aktyvo-pasyvo diatezės neutralizacija, nes pasyvas reiškia būtent tranzityvinės situacijos transformaciją (žr. anksčiau § 2), tuo tarpu tokie veiksmažodžiai, kaip *eina* (plg. *einama*), *auga* (plg. *augta*) nėra tranzityviniai. Kadangi *einama*, *eita*, *būta*, *augta* tt., be jokios abejonės, yra pasyvinės formos, atitinkančios aktyvines formas *eina*, *būna*, *auga*, o visi tie veiksmažodžiai intransityviniai, nei aktyviniai, nei pasyviniai, vadinasi, medialiniai, tai medialiniai veiksmažodžiai *einama*, *eita*, *būta*, *augta* pagal savo formą laikytini medio-pasyviniais, o medialiniai veiksmažodžiai *eina*, *būna*, *auga* pagal savo formą laikytini medio-aktyviniais.

Tačiau medialinių veiksmažodžių būna ir dinaminių – tai refleksyvai, turintys tranzityvinius atitikmenis, plg. *durys užsidaro* – *jis užsidaro duris*.

Anot M. Mačavariani (1981), dinamika-statika esanti veiksmažodžio leksinės-gramatinės reikšmės – veiksmo, vyksmo arba būsenos – vienas diferencinių požymių greta agentiško, aktyvumo, nukreiptumo, tęstinumo, apibrėžtumo tt. Veiksmą, vyksmą ir būseną apibūdinąs nevienodas funkcinis tų požymių krūvis. Vis dėlto kol kas siūlau tokią baltų veiksmažodžio kategorijų schemą:

---

¹⁷ Čia pasyvinė bei refleksyvinė formos atitinka veiksmažodžius, iš esmės skirtingus nuo aktyvino: viena leksema, bet trys veiksmažodžiai. Tačiau įmanomas ir supletyvumas, kai skirtingą veiksmažodį atitinkanti pasyvinė (ar refleksyvinė) forma naudojama ir skirtingos leksemos.

gramatinės kategorijos

	klasifikacinės	(klasif. —) kaitybinės
1. Valentingumas	leksinė -sintaksinė	—
2. Versija	—	morfosintaksinė
3. Veikslas	leksinė	—
4. Asmuo	—	morfosintaksinė
5. Skaičius	—	morfosintaksinė
6. Skryva	—	morfoliginė
7. Dinamika-statika	leksinė	—

LITERATŪRA

Ambrasas 1984, 1985 Ambrasas V. Dėl lietuvių kalbos veiksmažodžio morfologinių kategorijų.— In: Baltistica, t. 20, sąs. 2; t. 21, sąs. 1.

Geniušienė 1972 Geniušienė E. Dėl pasyvinės intransyviųjų veiksmažodžių formos. — In: Kalbotyra, t. 24 (1).

Girdenis 1984 Girdenis A. Stratifikacinis lietuvių kalbos veiksmažodžio morfologijos modelis. — In: Kalbotyra, t. 35 (1).

Girdenis, Žulys 1973 Girdenis A., Žulys V. [Rec.:] Lietuvių kalbos gramatika, I. — In: Baltistica, t. 9, sąs. 2, p. 208.

Mačavariani 1980 Mačavariani M. Kcevis kategorijis sakitxisatvis (versijos kategorijos klausimu). — В кн.: Иберийско-кавказское языкознание, т. 22.

Mačavariani 1981 Mačavariani M. Mokmedebis, procesisa da mdgomareobis snebebis gansazvrisatvis [К определению понятий действие, процесс, состояние]. — В кн.: Вопросы современного общего языкознания, т. 6

Mažiulis 1981 Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai, II. — V., 1981.

Palnaitis 1985 Palnaitis M. L. Optativ und Personalendungen im Preussischen. — In: Baltistica, t. 21, sąs. 2.

Paulauskienė 1979 Paulauskienė A. Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos. — V., 1984.

Perelmuter 1984 Перельмутер И. А. Индоевропейский меди и рефлексив. — ВЯ, № 1.

Sližienė 1980 Sližienė N. Subjektinimo ir objektinimo vaidmuo, nustatant lietuvių kalbos veiksmažodžių sintaksinį valentingumą. — In: LTSR MA Darbai, A, t. 1(70).

Šanize 1926 Šanize A. Kartuli zmnis sakcevi [kartų veiksmažodžio versionizatorius]. — In: Bulletin de l'Université de Tiflis, vol. 6.

Šanize 1941 Шанидзе А. Г. Категория ряда в глаголе. — В кн.: Известия Института языка, истории и материальной культуры им. Н. Я. Марра, т. 10.

Šanize 1982 Schanidse A. Grammatik der altgeorgischen Sprache. Aus dem Georgischen von Heinz Fähnrich. Staatsuniversität Tbilissi.

Volodin, Chrakovskij 1977 — Володин А. П., Храковский В. С. Об основаниях выделения грамматических категорий. — В кн.: Проблемы лингвистической типологии и структуры языка. Л., 1977.

VERBAL GRAMMATICAL CATEGORIES AND THE BALTIC LANGUAGES

L. PALMAITIS

Summary

The article deals with the definition and hierarchy of the verbal categories in Baltic which are the following seven: 1. Valency is a complex classificatory lexical-syntactical category showing how many actants are possible to be immediately (not expressing a circumstance) joined to the verbal predicate. Trivalent verbs are transitive because one of their possible actants may be always represented by the direct object (*mótina kēpa* # #, *kēpa* # *šeimai*, *kēpa dúona* #). Bivalent verbs (e. g. *habendi et sentiendi*) are transitive when expressing a situation not turned to the 1st actant-subject (*tūri bróli* but: *gailisi brólio*). Intransitive verbs are bivalent, when governing an indirect complement (*gailisi brólio*), monovalent, when demanding no complement (*dúona kēpa*), and zero-valent (*lįja*). Thus transitivity-intransitivity is a subcategory in the frame of the category of valency (A. Paulauskienė).

2. (M. Mačavariani:) Version is a complex inflexional morphosyntactical category changing the verbal valency by turning the situation towards the communicant (the 1st or 2nd person) or away from him due to the interaction with the extravert (i. e. away from the communicant as in all mono-personal IE. languages) orientation of the verbal persons. Various relations of the communicant persons are reflected in the 3rd person.

If a situation is turned extravert away from the 1st actant thus coinciding with the personal orientation, the verbal valency increases at least by one realized degree since either a direct complement, or a direct and an indirect complements are created: *nāmas stātomas* (1 degree) → *darbiniņkas stāto nāmq* (2 realized degrees), or: *darbiniņkas stāto nāmq žmonėms* (3 degrees). An introvert situation is reflexive if the 1st actant coincides with the 2nd actant (*prausiūosi*) or with the 3rd actant (*prausiūosi vėida*). If a situation is turned introvert towards the 1st actant, i. e. if it becomes opposed to the personal orientation, the valency loses one of its degrees: *darbiniņkas stāto nāmq žmonėms* → *darbiniņkas stātosi nāmq* (3 → 2, reflexivization); *darbiniņkas stāto nāmq* → *nāmas stātomas* (2 → 1, conversion). Thus the reflexivization and voice (as well as causativity) are subcategories in the frame of the category of version. IE. medial voice is a reflexive which has developed a passive meaning similarly to the Slavic reflexive. In the history of version reflexivity is older than voice (not to say medium than passive).

3. The Baltic aspect is a classificatory lexical-grammatical category with no specific means of morphological expression of its own (A. Girdenis, V. Žulys).

4. Person is an inflexional morphosyntactical category expressed by the system of verbal forms opposed to one another in accordance with the situation related to the communicants. The 1st and 2nd person forms expressing the communicants are opposed to the 3rd person form which does not express a communicant. In almost all IE. languages this category is not connected with that of valency and the verb is monopersonal. However in some languages two persons may be simultaneously expressed in the same verbal form (cf. O. Lith. *Pone neimikorok tawa ruftibeie* BP II 304_s) which thus appears bipersonal.

5. Number is an inflectional morphological category showing how many actants are joined in the situation. In respect to number forms of the Baltic 3rd person are neutral with no morphemic realization (V. Ambrazas).
6. Screeve is a complex inflectional morphological category embracing different variable elements, as person, number, etc., as well as some constant elements differentiating one screeve from another, first and foremost – the relative tense of the speaker, and mood (A. Šaniže). This category of the verb is analogical to the category of case of the noun. There are 21 screeve in Lithuanian, 17 in Latvian and at least 5 screeves testified in Prussian.
7. Dynamicity-stativity is a classificatory lexical-grammatical category in Baltic. Dynamical are verbs expressing an action, statical verbs express a process or state. Transitive verbs are always dynamical, intransitive verbs being dynamical (including passives and reflexives) and statical. The latter are distinguished by the neutralizing of the active and the passive voice since no conversive transformation of the situation (which is not transitive!) is possible. Formally conversive intransitive verbs (as Lith. *eina* – *einama*) are in fact medial, verbs with the active form being medio-active (*eina*) and verbs with the passive form being medio-passive (*einama*).

MAŽMOŽIS V

„Lietuvių pavardžių žodyno“ I tome be jokių įrodymų ir komentarų rašoma: „Kartais gali būti [pavardė *Jakniūnas*] iš liet. slavizmo *jāknos* „kepenys“ (p. 787). Iš seno žinome tai esant giminiška su sen. indų *yákr̥t* (kilm. *yaknah*), lot. *iecur* (kilm. *iecinoris*) ir t. t. (žr. ME I 65, FrnW 192—193 ir t. t.).

To paties veikalo autoriai slavizmu laiko žodį *kañkalas* (p. 911). Onomatopėjiškų žodžių skolinimą apskritai sunku įrodyti, o šiuo atveju juk turima patikima E. Fraenkeli etimologija (FrnW 125), su kuria pavardžių žodyne net nepolemizuojama—teigiama *kañkalą* esant slavizmą, ir tiek.

Net *varškė* pasidarė slavizmas. Rygoje išėjusiame vienos istorikų ir kalbininkų konferencijos tezėse „Проблемы этнической истории балтов“ (Рига, 1985) L. Dumpė teigia žodį *varškė* esant slavizmą ir iš to daro toli einančias išvadas apie pieno produktų istoriją apskritai (p. 131). Pasivarčius K. Būgą (RR II 323), E. Fraenkeli (FrnW 1203), galima įsitikinti esant tai seną lietuvišką žodį. O juk knygos redaktorių kolegijoje buvo ir kalbininkų...

V. Vitkauskas